

УДК 316.75

А. О. Приятельчук,
кандидат філософських наук, доцент
(Київський національний університет імені Тараса Шевченка)

ВЛАСНІСТЬ І КАПІТАЛ: СУТНІСТЬ, СТРУКТУРА ТА ОСНОВНІ ФУНКЦІЇ

У статті з філософських позицій проаналізовано сутнісні смисли та структурно-функціональний характер власності і капіталу. Зазначено, що вид власності визначає найбільш узагальнені принципи її функціонування, сутність характеру поєднання робітника із засобами виробництва, а власність як приватне явище, маючи свого конкретного суб'єкта, свою сутність, проявляється, реально втілюється у різних формах. Двома значущими підсистемами власності визначено економічну та юридичну власність. Фізичний капітал є реально відчутним, оскільки втілюється в очевидні матеріальні форми, у свою чергу, людський капітал є менш відчутним, але не менш вартісним по відношенню до фізичного. Держава і громадянське суспільство у соціально розвинутих системах активно включені у процес творення соціального капіталу.

Людська екзистенція забезпечується, головним чином, посередництвом суспільного виробництва, в процесі якого створюються необхідні для неї матеріальні блага (за винятком благ, безпосередньо створених природою). Процес виробництва стає можливим та дійсним тільки в тому випадку, коли виробник об'єднується зі знаряддями праці, взагалі із засобами виробництва. Таке об'єднання буде пришивджене за умови, коли виробничі засоби є власністю виробника. Коли ж засоби виробництва належать не виробникові, тоді це поєднання залежить від волі власника та міжособистісних домовленостей. Якщо власники засобів виробництва не займаються продуктивною діяльністю, то вони можуть надати можливість іншим ініціативним людям використовувати їх майно з господарською метою на визначених умовах. Таким чином, люди вступають у виробничі відносини залежно від форм власності. Відносини з приводу власності визначають характер усіх видів виробничих відносин.

Власність – це соціально-економічні відносини між людьми, а також відносини між окремою людиною або групою людей стосовно володіння, користування і розпорядження речами, предметами та явищами об'єктивної реальності. Власність – це історично визначений спосіб присвоєння людьми предметів виробничого та невиробничого (особистого) споживання. Власність характеризує приналежність об'єктів певним людям та відносини між ними, що виникають у зв'язку з цим. Вона є відображенням прагнення до володіння чим-небудь, що постає традиційною, об'єктивною потребою будь-якої людини. Адже, не маючи нічого, фізично вижити людині просто неможливо.

Цілковито логічним є те, що економічна наука визначає власність як соціально-економічні відносини між людьми, а також відносини між окремою людиною або групою людей стосовно володіння, користування і розпорядження речами, предметами та явищами об'єктивної реальності. "Власність – це категорія, яка містить низку підсистем суспільних відносин (економічних, соціальних, правових, психологічних, національних тощо), що прямо й опосередковано стосуються привласнення предметів природи у процесі праці та привласнення матеріальних і духовних благ через соціально-економічну форму суспільного способу виробництва" [1: 237].

Сутність природи власності найпрогресивніше розглядати за родовими, видовими, типовими і формоутворюючими її проявами. У родовому відношенні, тобто з точки зору бачення природного характеру існування власності, найхарактернішим проявом сутності власності є те, що будь-яка власність є приватною. Родова сутність власності є саме приватне явище, сама матриця усіх відносин щодо привласнення результатів суспільного виробництва. Поняття "приватне" у цьому розумінні означає: "чийсь", "належне людині", "визначене майновою часткою стосовно когось", "інтимне, або публічне". Щодо такого розуміння власності цілком очевидно, що будь-яка власність є явищем приватним. Адже нічого нічийного у світі відносно того, що стосується людини немає.

Типова сутність власності характеризується конкретним способом привласнення благ та методами господарювання. Якщо розглядати сутність власності у типовому її прояві, то вона історично поділяється на приватно-особисту і приватно-суспільну. У цьому випадку приватно-особистою варто назвати такий її прояв, коли засоби виробництва та результати праці належать (фактично і юридично) окремій особі. А приватно-суспільна власність є таке відношення стосовно присвоєння засобів виробництва і результатів праці з боку елементів соціальної структури, яке ґрунтується на двох основних принципах: 1) спільне бачення основ майнових відносин; 2) особиста відповідальність за результати суспільного виробництва (в широкому розумінні цього слова). Досить часто як теоретично, так і практично припускаються помилки – ототожнюють суспільний тип власності і державну форму власності. Стосовно розуміння сутності власності ці поняття різновимірні, неоднорядкові. ("Тип" не тотожний "формі").

Отже, при баченні сутності власності у типовому відношенні реально існують: приватно-особиста (найбільш широко вживається у сучасній літературі поняття "приватне") і приватно-суспільна (найбільш поширене понятійне вживання "суспільна"). При цьому варто підкреслити родовий прояв приватності

суспільної власності, адже ця властивість тільки юридично належить елементам соціальної структури, а фактично нею володіють, користуються і розпоряджаються члени суспільства неоднаково – першочергово вона належить тим конкретним особам, які реально володіють владою у суспільстві. Таким чином, коли мова йде про поняття "приватна" і "суспільна" власність, то необхідно щоразу пам'ятати, що дійсно протилежне відношення цих понять проявляється тільки тоді, коли сутність власності розглядається у типовому вимірі.

Вид власності визначає найбільш узагальнені принципи її функціонування, сутність характеру поєднання робітника із засобами виробництва. У видовому відношенні сутність власності проявляється у її поділі на: а) засоби виробництва і результати праці, які належать виробникові; б) засоби виробництва і результати праці, які належать невиробникові. При цьому під виробником варто розуміти того (тих) власника (власників), який створює найбільш прогресивні виробничі відносини. Невиробник – це той власник, який реалізує виробництво і його результати виключно в особистих, а не соціальних інтересах.

І нарешті, власність як приватне явище, маючи свого конкретного суб'єкта, свою сутність, проявляється, реально втілюється у різних формах. Форма власності – це конкретизація її змісту стосовно вияву реального суб'єкта у майнових відносинах людей. Формоутворююча сутність власності – це стійка система економічних і господарських зв'язків, що обумовлює відповідний спосіб та механізм поєднання робітника із засобами виробництва. Сучасна система власності характеризується не уніфікацією, а навпаки – ускладненням структури та багатоманітністю форм утворення власності й господарювання. Історично у суспільстві складались такі форми власності: індивідуальна, особиста, сімейна, колективна, національна, державна, акціонерна, власність громадських організацій, власність спільних підприємств тощо. Виділення окремих форм економічної власності зумовлено тим, що у межах кожного з них існують окремі типи власності, які формуються в окремі види організацій, що, у свою чергу, зумовлює різні форми та типи бізнес-діяльності.

Двома значущими підсистемами власності є економічна та юридична власність. Економічна власність має кількісну та якісну сторони. Перша означає певну сукупність матеріальних благ, різноманітних об'єктів власності (засобів праці, предметів праці, робочої сили, предметів споживання, цінних паперів, грошей тощо), в т. ч. об'єктів інтелектуальної власності (патентів, ліцензій та ін.). Друга виражає систему виробничих відносин між людьми з приводу привласнення об'єктів власності в усіх сферах суспільного відтворення (у безпосередньому виробництві, обміні, розподілі та споживанні). В діалектичній єдності цих двох сторін економічна власність означає привласнення індивідом, колективом, державою та іншими суб'єктами засобів виробництва, предметів споживання, послуг та інших об'єктів власності в усіх сферах суспільного відтворення. Власність економічно реалізується якщо приносить прибуток власнику.

"Власність означає повний контроль над послугами, які можна отримати з деякого блага. Це каталектичне поняття власності та прав власності не варто плутати з юридичним визначенням власності та прав власності, що сформульоване в законодавстві різних країн. Визначення поняття власності таким чином, щоб надати власнику повний захист державного апарату стримування та примусу і відвернути будь-які посягання на його права, було ідеєю законодавців та судів" [2: 640]. Юридична власність є формою вияву реальних економічних відносин власності. Належить до надбудовних відносин, залежить від волі й свідомості людей. Юридична власність – загальна умова виробництва, вияв волі певного класу і правове оформлення цієї волі в юридичних актах і нормах, у праві власності [1: 237].

Власнику належить вказане в законі майно і він отримує право: володіти (фізично володіти річчю), користуватися (виробничо або особисто споживати майно для задоволення власних потреб та інтересів) і розпоряджатися (змінювати приналежність речей шляхом купівлі-продажу, обміну, дарування тощо). При визначенні власності в юридичному значенні виділяють наступні види власників: фізична особа (громадянин), юридична особа, державні та муніципальні утворення. Однак право власності не є відображенням її економічного змісту. Воно, без сумніву, виражає реальні економічні відносини, однак водночас існує й розвивається за власними правовими законами.

Отже, філософсько-економічний аналіз власності приводить до досить важливого у методологічному і соціально-практичному плані висновку: соціальний прогрес суспільства органічно пов'язаний із категоріально-означеним поділом у баченні природи, сутності і функціонуванні власності. Зокрема, така означеність показує, що розвиток відносин власності в Україні об'єктивно йде у напрямку приватизації. Насамперед, у методологічному аспекті, приватизація постає як шлях пошуку ефективно-прогресивних форм власності, що є закономірним станом у переході до ринкової економіки. Домінування в минулому України державної форми власності на засоби виробництва за повсюдного обмеження інших форм власності привело до відчуження і навіть протистояння між виробником і засобами виробництва, до втрати зацікавленості людей у збереженні, примноженні та ефективному використанні державної форми власності. Звідси походять незацікавленість працівників у результатах праці, втрата економічних ресурсів, низька ефективність усього суспільного виробництва і криза економіки взагалі. Монополізовані визначеною частиною суспільства засоби виробництва, продукти, що відокремилися стосовно живої робочої сили й умови приведення в дію самої цієї робочої сили, – от що в силу цієї протилежності

персоніфікується в капіталі. Формування в Україні такого поля приватизації як рух до плюралізму форм власності і конкуренції є важливою умовою становлення повноцінного ринку та його суб'єктів – вільних товаровиробників, власників-господарів, які є опорою і основою соціальної стабільності суспільства.

Подолання соціальної кризи є можливим і дійсним при категоріальному переосмисленні поняття "капітал". Капітал – це соціальна, розширено-самовідтворювальна на основі додаткової вартості продуктивна сила суспільства. Ця якість капіталу обумовлена ринково-конкурентним середовищем його обігу, яке підштовхує його власників до створення найкращих умов для більш продуктивного функціонування свого капіталу. "Капітал – сукупність виробничих відносин капіталістичного способу виробництва, за яких засоби праці, певні матеріальні блага, гроші, об'єкти інтелектуальної власності та різні види цінних паперів тощо є знаряддям експлуатації, привласнення частини чужої неоплаченої праці. Цих об'єктів власності позбавлені наймані працівники, які змушені через це продавати свою робочу силу, створювати необхідний і додатковий продукт. Більшу частку його (результати чужої неоплаченої праці) привласнюють власники засобів виробництва та інших об'єктів власності, а також держава" [1: 719]. "Володіння капіталом – це мандат, довірений власникам за умови, що він буде використаний з метою максимального задоволення споживачів", зазначає Л. Мізес [2: 609].

Осмилення поняття капіталу починається із визнання виняткового, у методологічному аспекті, значення твердження К. Маркса, що капітал – це вартість, яка здатна приносити додаткову вартість, що капітал – це економічна категорія, що відображає відносини капіталістичного способу виробництва. "У капіталу одне єдине життєве прагнення – прагнення збільшити свою вартість, створювати додаткову вартість, залучати своєю додатковою вартістю, засобами виробництва, можливо більшу масу додаткової праці. Капітал – це мертва праця, яка, як вампір, оживає лише тоді, коли вбирає живу працю і живе тим повніше, чим більше живої праці він споживає" [3: 238].

"Товарний обіг є висхідним пунктом капіталу. Історичними передумовами є товарне виробництво та розвинутий товарний обіг, торгівля" [3: 153]. Потрібно визнати методологічно вдалими положення марксизму про те, що передумовою виникнення капіталу є товарне виробництво і перетворення робочої сили на товар та вперше здійснений К. Марксом структурний поділ капіталу на постійний і змінний, функціонування капіталу у різноманітних формах. "Якщо ми залишимо в стороні речовий зміст товарного обігу, обмін різноманітних споживчих вартостей, і будемо розглядати лише економічні форми, що породжуються цим процесом, то ми знайдемо, що гроші являють собою його кінцевий продукт. Цей останній продукт товарного обігу є першою формою появи капіталу" [3: 153].

"Проте кожний окремий капітал являє собою лише окрему, таку, що має індивідуальне життя, частину всього суспільного капіталу, на зразок як окремий капіталіст являє собою лише індивідуальний елемент класу капіталістів. Рух суспільного капіталу складається з сукупності рухів окремих дрібних частин, з сукупності обігу індивідуальних капіталів. Як метаморфоза окремого товару є складовою в ланцюжку метаморфоз товарного світу – товарного обігу, так і метаморфоза індивідуального капіталу, його обіг, являється складовою в колообігу суспільного капіталу" [4: 349-350].

Однак, варто підкреслити, що такі висновки К. Маркса робить у XIX столітті, спираючись на ідею необхідності розкриття сутності жорстокості експлуатації найманої праці робітників, а тому у соціально-філософському і ідеологічному плані теоретично вірні основні положення марксистської економічної теорії капіталу використовуються для обґрунтування положення про те, що виробництво і привласнення додаткової вартості є основним економічним законом капіталізму, який визначає рух капіталізму від його початкових форм до загибелі. "Функціонуючи, виробничий капітал споживає свої власні складові частини, щоб перетворити їх в масу продуктів, що мають більш високу вартість. Так як робоча сила діє лише в якості одного з її органів, то і створений її додатковою працею надлишок вартості продукту над вартістю елементів, що його утворюють, є продуктом капіталу" [4: 33].

Історія другої половини XX і початку XIX століття показала, що К. Маркс був правий, пророкуючи загибель капіталізму в якості буржуазно-пролетарської соціальної системи, яка є чужою дійсній природі людини. Однак, марксизм виявив свою убогість в тому, що не помітив конструктивної ролі капіталізму у соціально-економічних перетвореннях. Марксизм як економічна теорія перестав працювати з моменту, коли втратив розуміння того, що капітал як філософсько-економічна категорія у XX столітті наповнився новим змістом. Сутністю цього наповнення є, насамперед, усвідомлення ідеї, що капітал породжує не тільки жорстока експлуатація, а будь-яка, зокрема, й нежорстока, толерантна експлуатація найманих працівників. Адже, у філософсько-економічному категоріальному вимірі, експлуатація – це таке відношення між роботодавцем і найманим робітником, коли перший присвоює результати праці другого. А таке присвоєння може мати як антагоністичний, так і неантагоністичний характер суперечностей.

"...формування капіталу як нагромадження результатів приватної діяльності в особистому і корпоративному вимірі має економічну основу і не збігається з державною функцією, а є, скоріше, суспільною, оскільки суспільний лад, що панує в країні, зумовлений взаємодією економічного і суспільного, і чи може держава привласнювати результати приватної діяльності і втручатись у сферу економічного життя приватного характеру, залежить від суспільного ладу", справедливо зазначає

український дослідник В. Геєць [5: 50]. Отже, капітал "править бал" у сучасному, економічно розвиненому суспільстві, оскільки він функціонує як виробничий потенціал, як один із основних факторів виробництва, адже останнє відбувається тільки завдяки поєднанню робочої сили і засобів виробництва.

Більше того, у ХХ столітті, особливо наприкінці його існування, змінилось тлумачення структури капіталу і функціональної вартості його основних елементів. Низка провідних дослідників соціально-економічного життя суспільства, зокрема відомий американський науковець Ф. Фукуяма, стверджують, що сучасна структура капіталу виглядає в якості органічної єдності таких його складових як фізичний, людський і соціальний капітал. Якщо фізичний капітал є реально відчутним, оскільки втілюється в очевидні матеріальні форми, то людський капітал є менш відчутним, але не менш вартісним по відношенню до фізичного. Адже він в основному проявляється через знання і навички, які надбані індивідом. Соціальний же капітал є взагалі не відображуваним органами чуття людини. Однак, саме соціальний капітал, у сучасних умовах, набуває найбільш важливого значення.

Це значення окреслене тим, що соціальний капітал – це, насамперед, здатність індивідів розпоряджатися обмеженими ресурсами на основі свого членства в соціальній структурі. Отже, беручи до уваги, що "соціальний капітал не є суспільним благом, а скоріше особистим благом", можна стверджувати, "що сучасна ринкова економіка буде увесь час створювати соціальний капітал" [6: 350], що від рівня його розвитку і функціонування залежить соціальний розвиток суспільства. Соціальний капітал – це капітал спілкування, співробітництва, взаємодії, взаємної довіри та взаємодопомоги, що формується у просторі міжособистісних (інтерперсональних) економічних відносин. Більше того, варто також підкреслити, що соціальний капітал як потенціал реалізації моралі, права, політики, культури, освіти, релігії, інформації тощо в окремій людині створюється не тільки приватним шляхом. Це також публічний процес. Держава і громадянське суспільство у соціально розвинутих системах активно включені у процес творення соціального капіталу. Прикладом цього є освітня система, яка у більшості країн світу забезпечується державою в якості соціального блага.

"Можна стверджувати, що на довгому історичному шляху розвитку капіталізму від первісного нагромадження капіталу до капіталізму з соціальною ринковою економікою і навіть соціальною державою, в якій зовсім не заперечуються ринкові відносини та приватна власність, сформувалися стосунки, що дозволяють говорити у сьогоднішньому розумінні про соціогуманітарний розвиток, якому притаманні: розвиток людського потенціалу, охорона здоров'я і боротьба за продовження життя, розвиток науки і освіти, боротьба за збільшення народжуваності, зниження рівня соціальної диференціації, реалізація політики високовартісної робочої сили, використання прогресивних податків та податків на розкіш і товари високої вартості, приватно-державна співпраця на користь суспільства, недоторканість приватної власності, турбота про розвиток культури та збереження самобутності народу, дотримання моральних і гуманістичних принципів, а також багато інших характерних ознак, які можна і необхідно віднести до соціогуманізованих складових розвитку, що у своїй основі мають доволі глибокі філософські тлумачення, оскільки далеко неоднаково трактуються в різних суспільствах" [5: 191].

Таким чином, капітал – одна з фундаментальних категорій, сутність якої наукова думка з'ясує протягом низки сторіч. Спочатку капітал розглядався як основне багатство, майно. Однак, з розвитком філософської та економічної думки це первісне абстрактне й узагальнене поняття капіталу наповнилось конкретним змістом, що відповідає пануючій парадигмі економічного аналізу розвитку суспільства. Ускладнення характеру економічної діяльності в сучасних умовах вимагає нових горизонтів у методологічному осмисленні поняття "капітал". Суть новизни полягає у тому, що категоризація цього поняття на сьогодні вимагає знання не тільки економічних залежностей, а, насамперед, знань про соціальну сферу, розуміння процесу формування нової ментальності людини постіндустріального суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Економічна енциклопедія : у трьох томах / [редкол. С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін.]. – К. : Видавничий центр "Академія", 2000. – Т. 1. – 864 с.
2. Мизес Л. Человеческая деятельность : [трактат по экономической теории] / Л. Мизес ; [пер. с 3-го испр. англ. изд. А. В. Куряева]. – Челябинск : Социум, 2005. – 878 с.
3. Маркс К. Критика политической экономии / К. Маркс. – М. : Государственное издательство политической литературы, 1949. – Т. 1. Книга 1 : Процесс производства капитала. – 794 с.
4. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии / К. Маркс – М. : Государственное издательство политической литературы, 1950. – Т. 2. Книга 2 : Процесс обращения капитала. – 530 с.
5. Геєць В. М. Суспільство, держава, економіка : феноменологія взаємодії та розвитку / В. М. Геєць ; НАН України ; Ін-т екон. та прогнозув. НАН України. – К. : 2009. – 864 с.
6. Фукуяма Ф. Великий разрыв / Ф. Фукуяма. – М. : АСТ ; М. : Ермак, 2004. – 476 с.

REFERENCES (TRANSLATED & TRANSLITERATED)

1. Ekonomichna entsyklopediya [The Economic Encyclopedia] : u triokh tomakh / [redkol. S. V. Mochernyy (vidp. red.) ta in.]. – K. : Vydavnychyy tsentr "Akademiya", 2000. – T. 1. – 864 s.

2. Mizes L. Chelovecheskaya deyatel'nost' [The Human Work] : [traktat po ekonomycheskoy teorii] / L. Mizes ; [per. s 3-go ispr. angl. izd. A. V. Kuryaeva]. – Chelyabinsk : Sotsyum, 2005. – 878 s.
3. Marks K. Kapital. Kritika politicheskoy ekonomii [The Capital. The Critics of the Political Economy] / K. Marks. – М. : Gosudarstvennoe izdatel'stvo politicheskoy literatury, 1949. – Т. 1. Knyga 1 : Protsess proizvodstva kapitala. – 794 s.
4. Marks K. Kapital. Kritika politicheskoy ekonomii [The Capital. The Critics of the Political Economy] / K. Marks. – М. : Gosudarstvennoe izdatel'stvo politicheskoy literatury, 1950. – Т. 2. Knyga 2 : Protsess obrashcheniya kapitala – 530 s.
5. Geyets' V. M. Suspil'stvo, derzhava, ekonomika : fenomenologiya vzayemodiyi ta rozvytku [The Society, State, Economy : the Phenomenology of Interaction and Development] / V. M. Geyets' ; NAN Ukrainy ; In-t ekon. ta prognosuv. NAN Ukrainy. – К. : 2009. – 864 s.
6. Fukuyama F. Velykiy razryv [The Great Break] / F. Fukuyama. – М. : AST ; М. : Ermak, 2004. – 476 s.

Матеріал надійшов до редакції 02.04. 2012 р.

Приятельчук А. А. Собственность и капитал: сущность, структура и основные функции.

В статье с философских позиций проанализированы сущностные смыслы и структурно функциональный характер собственности и капитала. Отмечено, что вид собственности определяет наиболее обобщенные принципы ее функционирования, сущность характера сочетания рабочего со средствами производства, а собственность как частное явление, имея своего конкретного субъекта, свою сущность, проявляется, реально воплощается в разных формах. Двумя значимыми подсистемами собственности является экономическая и юридическая собственность. Физический капитал является реально осязаемым, поскольку воплощается в очевидные материальные формы, в свою очередь, человеческий капитал является менее осязаемым, но не менее стоящим по отношению к физическому. Государство и гражданское общество в социально развитых системах активно включены в процесс создания социального капитала.

Priyatelchuk A. A. Property and Capital: Essence, Structure and Basic Functions.

In the article from the philosophic points of view the essence and the functional character of property and capital are analyzed. It is pointed out that the kind of property determines the most general principles of its functioning, the peculiarities of the union of a worker with the production means; and that property as the private phenomenon which has its own subject and essence reveals itself in different forms. Two essential subsystems of property are the economic and judicial property. Physical capital is really noticeable as it embodies in evident material forms; unlike it the human capital is less noticeable but not less valuable. The state and civil society in socially developed systems are included into the process of the social capital creation.